

Світлана Кагамлик

Постаті українських ієрархів у творчості І. Огієнка крізь призму сучасних досліджень

У статті прослідковуються етапи дослідження у творах І. Огієнка постатей українських ієрархів, зокрема Петра Могили, Димитрія Туптало (Ростовського), Арсенія Мацієвича та ін. Окреслюється доробок сучасних вчених та перспективи наукових студій з цієї тематики.

In the article the stages of study in the works of Ivan Ogienko of the personalities of Ukrainian church's hierarchs, in particular Petro Mohyla, Dmytrii Tuptalo (Rostovskii), Arsenii Matsyevytsh and others are retraced. The contributions of modern scientists in these studies as well as the perspectives of scientific researches in this field are outlined.

В контексті українознавчого доробку І. Огієнка вагоме місце посідає дослідження постатей українських церковних діячів, які своєю духовно-релігійною, церковно-політичною і культурно-просвітницькою діяльністю зробили значний внесок в розвиток вітчизняної історії і культури.

На початку наукової праці І. Огієнка це були переважно історичні портрети тих чи інших особистостей, які виходили у формі нарисів в окремих журнальних публікаціях. Однією з найперших, яка привернула увагу митця, стала творчість українського проповідника Іоанікія Галятовського – саме йому І. Огієнко присвятив свою магістерську працю. До постаті видатного богослова XVII століття він час від часу звертався й надалі і написав про нього 13 окремих завершених досліджень.

Надалі розвідки про окремих церковних діячів окремими розділами доповнювали фундаментальні наукові дослідження автора. Таким прикладом може служити ґрунтовна українознавча праця І. Огієнка, яка містить історико-бібліографічний огляд українського друкарства, на фоні якого представлено цілу галерею як знаних, так і мало відомих особистостей на терені книгодрукування [14]. В контексті досліджуваної тематики автор зупиняється на постаті Київського митрополита Петра Могили, окреслюючи його роль для розвитку українського, передусім киево-печерського, друкарства. І. Огієнко мотивує це тим, що «ставши митрополитом, Могила лишився також і архімандритом Печерським, а тому зберіг свій безпосередній догляд над друкарнею» [14, с. 335]. Саме тому у присвяченому митрополитові панегірику «Євфонія веселобрмьячаа» печерські друкарі у віршованій формі прославили його турботу про печерське друкарство. І. Огієнко подає перелік

печерських видань могилянської доби, «вінцем» якої називає «Требник», де «скрізь додержано свої українські звичаї і дано багато таких молитов та «чинів», яких пізніше вже ніколи не друковано» [14, с. 336]. Відзначаючи специфіку цього періоду в історії Печерської друкарні, коли збереження національного напрямку поєднувалося з чіткими західними впливами, які втілював у життя запровадженій Петром Могилою латино-польський відділ, І. Огієнко робить висновок, що «могилянська доба – це найкраща доба в житті Печерської друкарні, доба її повного розквіту та многоплідної праці» [14, с. 338].

Безпосередньо проблемами історії української Церкви та її проводу І. Огієнко почав займатися саме в умовах еміграції. Так, 1942 року в Празі побачило світ його солідне – у двох томах – видання «Українська церква».

Ще ґрунтовніше Іван Огієнко зайнявся життєписами визначних церковних діячів після переїзду до Канади – в п'ятидесятих роках, коли починає досліджувати окремі періоди історії Церкви. Так, майже одночасно з'явилися дві його монографії «Українська церква за Богдана Хмельницького. 1647–1657» [6] і «Українська церква за час руїни. 1657–1687» [7]. Остання містить короткі життєписи цілої плеяди українських ієрархів, як Йосиф Тукальський, Діонісій Балабан, Лазар Баранович, Варлаам Ясинський, Димитрій Туптало, Феодосій Углицький, Іоанн Максимович та ін., які діяли в один з найдраматичніших періодів нашої історії, названий пізніше дослідниками «Руїною». Їх діяльності присвячений окремий розділ – «Українська ієрархія і видатніше духовенство». В складних церковно-політичних умовах, коли, як вказує автор, «все розкладалося, коли тягло в різні боки і наввипередки бігло служити сильнішому воро-

гові» до Польщі й Москви, тільки вище українське духовенство стало справжнім духовним проводом народу, зберігаючи ідентичність і окремішність української нації. В окремому розділі «Культурно-освітні, церковні діячі й письменники за час руїни» автор відзначає особливості культурно-освітньої діяльності українського вищого духовенства, яких об'єднувала київська академічна могилянська школа. Більшість її вихованців, які пізніше стали ієрархами, вдосконалювали свою освіту в закордонних навчальних закладах, тому їхнє духовне служіння базувалося на високому рівні тогочасної освіченості і привносило в українську науку європейські впливи. Відзначаючи високі здобутки у сфері тогочасного богослов'я, І. Огієнко зауважує, що в ньому «відбита вся тодішня наука, наука і своя східна, візантійська, і наука європейська. Уміле й істотне поєднання цих джерел і творило те, що зветься *«київською школою»* [виділено автором – С. К.], чи правдивіше – українською наукою XVII віку» [7, с. 309].

На думку дослідника творчості І. Огієнка М. Тимошика, «цю книгу можна без перебільшення назвати унікальною збіркою-розповіддю про цілий ряд «блискучих світильників негасимих», що мужньо і самовіддано «горіли» під час страшною загрози самому існуванню українського народу як окремої нації» [18, с. 27]. Логічним продовженням цих праць мало стати ще одне дослідження – «Українська церква за час гетьмана Мазепи», однак цю працю Іван Огієнко написати не встиг, хоча й зібрав для неї відповідний архівний матеріал.

В окремому циклі історичних монографій І. Огієнко представив яскраві постаті українських ієрархів – Дмитрія Туптала (Ростовського) – «Святий Дмитро Туптало. Його життя і праця» [5], і Арсенія Мацієвича – «Митрополит-мученик Арсеній Мацієвич» [4], які майже одночасно вийшли у Вінніпезі окремими виданнями.

Змальовуючи образ святителя Дмитрія Туптала (Ростовського), І. Огієнко звертає увагу на високий рівень традиційного для українського суспільства релігійного виховання, який служив вагомим чинником формування і світської, й церковної еліти. Наслідком культивування благочестивих настроїв в українських шляхетських родинах було те, що духовний сан іноді обирали цілі покоління.

Показовим є приклад родинного виховання у сім'ї Данила Туптала, майбутнього митрополита Дмитрія Ростовського. Його мати й батько були глибоко побожними й благочестивими, і такими виховували й своїх дітей. Виявом і наслідком

такого родинного виховання було те, що батько Данила, сотник Сава Туптало, був ктитором Київського Кирилівського монастиря (де був похований разом з дружиною), а всі три сестри стали черницями і послідовно ігуменями Києво-Іорданського жіночого монастиря, приписного до Кирилівського. [5, с. 22]. Наймолодша з них, Параскева, яка померла 1710 р., перед смертю заповіла монастиреві «двор свій отечній близ Притисского Николи». Такий високий рівень релігійного сімейного виховання сприяв тому, що Данило Туптало досить рано прийняв чернечий постриг – у віці 17 років, відразу після закінчення навчання в Києво-Могилянській академії. Важливим чинником формування особистості Дмитрія Туптала була також висвята його на ієродиякона Київським митрополитом Йосифом Тукальським, який на той час був, за словами І. Огієнка, «стовпом патріотичного українського духовенства, яке боронило незалежність своєї Церкви» [5, с. 26].

Своє духовне служіння Дмитрій Туптало почав на становищі проповідника Чернігівської єпархії, тут видав 1677 р. у Новгород-Сіверській друкарні і свою першу працю – «Чуда Пресвятої і Преблагословенної Діви Марії, діючіяся от Образа єї чудотворного в монастиру Св. Славного Пророка Ілії Чернігівском» (назву книги подано за І. Огієнком), яка в 1680 р. стала основою для його відомого твору «Руно Орошенное». У Чернігівському культурному центрі Туптало мав можливість співпрацювати з видатними на той час церковними діячами і проповідниками – Чернігівським архієпископом Лазарем Барановичем і архімандритом Єлєцького монастиря Іоаникієм Галятовським, творчість яких значною мірою вплинула на становлення молодого богослова.

Як відзначає І. Огієнко, досконале володіння даром слова принесло Дмитрію Тупталі славу видатного проповідника, його запрошували православні монастирі не лише України, а й Литви та Білорусі. Крім Чернігова і Батурина, де він значився гетьманським проповідником, та інших місць, Туптало упродовж двох років проповідував у Віленському Святодухівському монастирі, Слуцькому Преображенському братстві. Згодом, за сприяння Лазаря Барановича, став настоятелем Максаківського Спаського і Батуринського Крупицького монастирів на Чернігівщині. 1684 р., на пропозицію Печерського архімандрита Варлаама Ясинського, поселився у Києво-Печерській лаврі як офіційний монастирський проповідник.

Проте головною справою Дмитрія Туптала у Лаврі було написання і підготовка до друку

«Книги житій святих», відомої як «Четї-Мінеї». Укладенню цієї чотирьохтомної агіографічної енциклопедії Дмитрій присвятив 20 років життя, завершивши її пізніше уже в митрополичому сані.

Докладно проаналізувавши обставини написання всіх 4-х томів фундаментальної наукової праці Туптала та десятилітньої війни Києво-Печерської друкарні з Синодом за мову «Житій», І. Огієнко дає їй таку оцінку: «Життя Святих – це всежиттєва праця о. Дмитрія Тупталенка, в яку він уклав свою глибоку віруючу душу, якій він віддав усю свою високу київську українську освіту. По всій праці глибоко проходить український релігійний дух, українська київська наука» [5, с. 85]. В іншому місці книги автор зауважує на її всеукраїнському і всеслов'янському значенні: «Власне ця праця пішла до всіх слов'янських народів, і до сьогоднішнього дня вона скрізь невмируща. І це вона вкрила славою своєю і Україну, і Українську Церкву, і український народ» [5, с. 189–190]. Свої висновки І. Огієнко підсилює словами російського вченого О. М. Піпіна: «Для свого часу “Життя Святих” Митрополита Дмитрія були самотнім трудом свого роду, якого, без сумніву, не міг би написати ніхто з московських книжників». «Усе життя Дмитрія – це неперервний книжний труд у келії, постійне зацікавлення наукою та християнською побожністю, ухиляння від тривожної суспільної діяльності, в якій він брав участь тільки з необхідності» [5, с. 203].

Якщо у першій монографії І. Огієнко демонструє наукове подвижництво святителя Дмитрія Ростовського, то в останній змалював трагічну долю митрополита Арсенія Мацієвича, який віддав життя у боротьбі за права і самостійність Церкви. Показово, що саме митрополит Арсеній, архієрейське правління якого припало на пізнішу епоху, склав Службу і Житіє св. Дмитрія Ростовському [3, с. 520].

І. Огієнко відзначив, що Арсеній Мацієвич, як і його попередник на Ростовській кафедрі Дмитрій Туптало, став архієреєм в часи, коли за указом Петра I було ліквідоване патріаршество. На захист зневажених прав Церкви стали два українські ієрархи – Арсеній Мацієвич разом з Новгородським архієпископом Амвросієм Юшкевичем, які 15 квітня 1742 р. подали імператриці Єлизаветі доповідну записку «О благочинії церковном», в якій доводили неканонічність утвореної за протестантським зразком вищої церковної установи – Св. Синоду, і ставили питання про відновлення в Росії патріаршества. Цю свою позицію у справі церковного управління Арсеній

Мацієвич підтвердив й іншою формою протесту – відмовою скласти присягу на членство в Синоді. І. Огієнко також докладно аналізує ще дві праці митрополита Арсенія, складені на початку правління імператриці Катерини II і їй же адресовані – протест проти секуляризації церковного майна (6 березня 1762 р.) і про оборону архієрейської честі (15 березня 1762 р.), за що був позбавлений сану і жорстико покараний – замурований живим у Ревельській військовій фортеці.

Підкреслюючи сміливість і мужність митрополита Арсенія Мацієвича в його протистоянні з російською владою, І. Огієнко так завершує його життєпис: «Цю свою книжку, написану з гарячою любов'ю до справи, я присвячую всім тим архієреям і всьому тому духовенству з України, що тяжко працювали в Московії і Росії по холодних Сибірах, християнізуючи їх, а там на Божій ниві і життя своє склали...». На прикладах Дмитрія Ростовського і Арсенія Мацієвича І. Огієнко наголошував: «Так творили Російську церкву і десятки інших Святителів, і гинули на своїй праці, не відновивши патріаршества і не добившись автокефалії Української церкви... Усі вони творили Російську церкву в глибокому переконанні, що цим самим творять і рятують і свою рідну церкву Українську. Вийшло не так: обидві церкви попали в хижацькі лапи московського уряду, що однаково смертельно чавив і ту, і другу» [3, с. 543–544].

Матеріали обох фундаментальних праць І. Огієнка увійшли до єдиного сучасного видання, упорядкованого М. Тимошиком – «Життєписи великих українців», що представляє сучасному читачеві безцінний досвід подвижництва української церковної еліти, яка діяла в надзвичайно складних умовах [3].

Постаті вищого українського духовенства знайшли своє відображення і в циклі драматичних поем Івана Огієнка. В одній із них – «Воскресення України» – представлено цілу галерею визначних особистостей на тлі української церковної історії, зусиллями яких при допомозі українського козацтва 1620 р. було відновлено українську православну ієрархію. Серед них були і майбутні ієрархи – Іов Борецький, Ісайя Копинський і Мелетій Смотрицький, які найпершими отримали архієрейське свячення.

Головним героєм іншої драми – «На чужині» (написана в травні 1959 року у Вінніпезі) – автор знову виводить свого улюбленого церковного діяча – митрополита Ростовського і Ярославського Дмитрія Туптала. Проте, якщо в історичній

монографії, присвяченій цій визначній постаті, І. Огієнко прослідковує весь життєвий шлях українського патріота-великомученика, то центральним сюжетом духовної драми є останній день життя архієрея – 27 жовтня 1709 р. У свій передсмертний час святий звертається до рідної України з сповіддю перед рідним краєм:

«Служити мріяв Україні,
Та цар Петро загнав в Росію,
Й розбив мою жагучу мрію,
І ось гнию в болоті нині...» [3, с. 35].

Трагізм долі Дмитрія Ростовського типовий для українських церковних діячів, волею обставин покликаних нести своє духовне служіння на чужих російських теренах. Більшості з них так і не вдалося повернутися до рідних українських земель і завершити своє життя в обителях, де прийняли чернечий постриг. «Сумна кончина на чужині одної з величних і зовсім не пізнаних у нас постатей Дмитра Туптала (Ростовського), – пише у цьому зв'язку М. Тимошик, – підтвердила одну прикру закономірність, що в авторській інтерпретації прозвучала так: «Своїх синів уже без ліку // В Москві чужій Вкраїна губить» [3, с. 36]. Водночас сюжет цієї поеми викликає асоціації з власною життєвою долею І. Огієнка, який писав цей твір у далекій заокеанській Канаді.

Резюмуючи досвід І. Огієнка у царині церковно-біографічних досліджень, відзначимо, що у науковій літературі, як дорадянського періоду, так і сучасній, неодноразово зверталися до окремих постатей церковної еліти ранньомодерного часу, подвижників та ієрархів, розглядалися питання філософсько-світоглядних засад їх творчості, різних напрямів діяльності на теренах Росії.

На сьогодні відома низка сучасних праць, присвячених видатним особистостям на терені церковних досліджень, які мають фундаментальний характер і значну новизну. Зокрема, це праці В. Нічик про Феофана Прокоповича і Петра Могилу [12; 13], М. Кашуби про Георгія Кониського [8; 9] та ін. Відомі також сучасні узагальнюючі розробки російських вчених В. Живова, І. Смолича, О. Лаврова, О. Панченко та ін. з церковної тематики і біографічні статті польських та білоруських авторів, присвячені окремим ієрархам «западнорусского» походження, зокрема А. Мироновича.

В контексті даної тематики зупинимося на сучасних дослідженнях персоналій тих духовних осіб, вивчення яких було пріоритетним для І. Огієнка. Зокрема, щодо Дмитрія Туптала (Ростовського) характерно, що практично до 90-х років ХХ ст.

дослідження цієї постаті обмежувалися переважно дорадянським періодом. В останні десятиліття в українській та російській літературі з'явилося чимало нових праць з цієї тематики – біографічного, літературознавчого чи церковно-історичного плану, перевидань окремих праць, листування тощо [10; 11; 15; 19; 20; 21; 22]. Це свідчить про те, що постать святого Дмитрія Ростовського стала проблемою міжнародного рівня.

На окрему увагу заслуговують сучасні дослідження В. Соболя [16; 17] та М. Федотової [19; 20]. Так, важливим для повноцінного вивчення всіх аспектів життя і творчості Дмитрія Ростовського є публікація російською дослідницею М. Федотовою його епістолярної спадщини. Представляючи цілісний підхід до її вивчення, М. Федотова окреслює два аспекти дослідження: історичний, який дає змогу встановити окремі факти життя і творчості церковного діяча, та історико-літературний, який, на думку авторки, є визначальним.

Основна частина листів митрополита у виданні М. Федотової адресована ченцю Московського Чудова монастиря і коректору Московського друкарського двору Феологу (40 листів). Решта кореспонденції стосувалася Новгородського митрополита Іова, Рязанського архієрея і місцеблюстителя патріаршого престолу Стефана Яворського та ін. особам. Вказуючи, що значний обсяг епістолярної спадщини митрополита Дмитрія обумовлений його творчою і духовною діяльністю, дослідниця підкреслює її значення: «Дошедшие до нас письма Дмитрия Ростовского дают возможность прокомментировать многие факты его творческой и личной биографии, определить круг общения митрополита, рассмотреть эпистолярное наследие писателя в контексте всего его творчества, а также восточнославянской эпистолографии [19, с. 10]. І хоча аналіз представлених М. Федотовою документів проведено передусім у літературознавчому контексті, їх широкий спектр та ретельне опрацювання є надзвичайно цінним для дослідників різного профілю.

Особистості Ростовського митрополита Арсенія Мацієвича певну увагу відводить Т. Веденєєва – в контексті церковно-адміністративної діяльності очільників Ростовського архієрейського дому ХVIII ст. [1]

Отже, наведені праці свідчать, що українські і російські учені, досліджуючи постать церковних діячів Дмитрія Туптала (Ростовського) і Арсенія Мацієвича, обирали переважно культурологічний чи адміністративний контекст, залишаючи осторонь церковно-політичну сферу діяльності.

Стосовно перспектив дослідження української церковної еліти слід зауважити, що навіть на поверхні церковної ієрархії найвищого, єпископського, рівня залишилося ще чимало імен, практично невідомих сучасникам, а з іншого боку, доробок тих, яким «пощастило» увійти в історичну, філософську чи культурологічну літературу, потребує додаткового перегляду. З іншого боку, цілісний аналіз внеску українських православних ієрархів в українську культуру до цих пір відсутній.

Сьогодні йдеться також про необхідність переосмислення досвіду попередніх історико-філософських студій з цих питань, звільнення від тих застарілих методологічних стереотипів, які перешкоджають визначенню сутнісних моментів доби, про розробку дослідницьких стратегій, реалізація яких сприяла б адекватному розумінню специфіки діяльності і внеску в історію і культуру провідних церковних особистостей XVII–XVIII ст.

Зауважимо, що дослідження персонального складу діячів Української Православної Церкви, передусім реконструкція особового складу її найвищого рангу, потребує докладного вивчення їхнього походження, рівня вченості, церковної, культурно-просвітницької та іншої діяльності, мотивації вчинків та поглядів, кола спілкування, читацьких інтересів, складу приватних бібліотек тощо. Саме збір матеріалу і вивчення всіх цих питань у комплексі на рівні конкретних персоналій дасть можливість для аналізу і з'ясування ролі і місця української церковної еліти в Україні-Гетьманщині і Російській імперії загалом.

У методологічному плані для характеристики провідних особистостей з середовища української церковної еліти цінним є підхід В. Нічик, яка на прикладі Петра Могили намагалася дати «образ тогочасної історичної доби як цілісності, в якій духовні та матеріальні чинники взаємно зумовлюють та доповнюють один одного» і застосувала при цьому «комплексний підхід», який полягав у «використанні даних багатьох споріднених наук – історіографії, релігієзнавства, мистецтвознавства, етнографії та інших» [13, с. 7]. Важливою є думка В. Нічик, яка, оцінюючи значення діяльності Петра Могили, якою вона характеризувала як «духовного батька української нації», та його сподвижників для українського духовного життя, вважає найважливішим питання про те, яку роль вони «відіграли в духовному єднанні українського народу, у витворенні єдиного комунікативного простору його культури, а відтак і в націєтворенні [13, с. 9].

Одним із найменш вивчених аспектів у контексті дослідження церковної еліти ранньомодерного часу є духовний світ вищого українського духовенства. Слід відзначити, що слабке висвітлення цієї проблеми часто пов'язане з тим, що внутрішнє життя монаха, на протигагу зовнішнім виявам чернечого життя, як правило, не знаходить відображення в архівних чи інших джерелах. Ця сторона монастирського життя значною мірою закрита для дослідження і про особливості ментальності, світобачення і духовного вдосконалення тієї чи іншої особи іноді можна судити лише гіпотетично.

У дослідженні духовного світу українських ієрархів доцільними є методологічні принципи Н. Яковенко, яка одна з найперших підійшла до розгляду діяльності еліт ранньомодерного часу через призму «паралельного світу» окремих особистостей, вивчаючи стереотипи людської поведінки, а також механізми їх зміни, способи, через які індивіди бачать владу та свої моральні обов'язки. Проголосивши головним методом свого дослідження історично-антропологічний підхід, Н. Яковенко перелічує питання, які привертають її особливу увагу, вказуючи, зокрема, на мотивацію соціальної поведінки, ієрархію цінностей і структуру культурних значень [23].

Враховуючи вищенаведене і працюючи в напрямку від персоналізації до широкої систематизації матеріалів (в рамках власної заявленої тематики), автор даної статті вважає за доцільне працювати у двох напрямках. Перший полягає в залученні малодосліджених джерел, які дають можливість розкрити психологію особистостей та їхні дії через їх власне бачення – листування та духовні заповіді. Другий – комплексний підхід до відбору цих та інших джерел: виявлення максимуму необхідних документів шляхом валового простеження архівних фондів, а також всього комплексу відповідної церковної періодики з тим, щоб створювана у процесі роботи картина дослідження була якомога повнішою та об'єктивнішою.

Назагал важливо підкреслити особливу потребу відтворити духовний світ, світоглядні орієнтири представників вищого духовенства, могилянців-інтелектуалів ранньомодерного часу з точки зору окреслення відповідних перспективних моделей для формування сучасної національної еліти. Адже без розуміння того, якою має бути провідна верства та її цінності, не можна уявити собі подальші перспективи розвитку суспільства. І в цьому незмінною підмогою стають вищенаведені праці митрополита Іларіона (Огієнка).

1. *Виденеева А. Е.* Ростовский архиерейский дом и система епархиального управления в России XVIII ст. / А. Е. Веденеева: Отв. ред. С. М. Каштанов; Институт всеобщей истории. – М.: Наука, 2004. – 434 с.
2. Дмитро Туптало у світі українського бароко: Збірник наукових праць. [Львівська медієвістика. – Вип. 1]. – Львів, 2007. – 328 с.
3. *Іларіон (Огієнко І.), митрополит.* Життєписи великих українців / Митрополит Іларіон. – Київ: Либідь, 1999. – 670 с.
4. *Іларіон (Огієнко І.), митрополит.* Митрополит-мученик Арсеній Мацієвич / Митрополит Іларіон. – Вінніпег, 1965. – 279 с.
5. *Іларіон (Огієнко І.), митрополит.* Святий Дмитро Туптало. Його життя і праця / Митрополит Іларіон. – Вінніпег, 1960. – 224 с.
6. *Іларіон (Огієнко І.), митрополит.* Українська церква за Богдана Хмельницького. 1647–1657 / Митрополит Іларіон. – Вінніпег, 1955. – 180 с.
7. *Іларіон (Огієнко І.), митрополит.* Українська церква за час руїни. 1657–1687 / Митрополит Іларіон. – Вінніпег, 1956. – 564 с.
8. *Кашуба М. В.* Георгій Кониський, світогляд та віхи життя / М. В. Кашуба. – К., 1999.
9. *Кашуба М. В.* Георгій Конисский / М. В. Кашуба. – М.: Изда-во «Мысль», 1979. – 176 с.
10. *Климов В. В.* Святитель Димитрій / Духовні діячі України / В. В. Климов. – Львів: Логос, 1995. – 110 с.
11. *Лабынцев Ю., Щавинская Л.* Святитель Димитрий Ростовский: жизнь и литературные труды / Комитет по культуре города Москвы, Управление культуры Центрального административного округа города Москвы, Государственное учреждение культуры города Москвы «Библиотека украинской литературы» / Юрий Лыбынцев, Лариса Щавинская. – М., 2007. – 40 с.
12. *Ничик В. М.* Феофан Прокопович / Валерия Нитик. – М.: Мысль, 1977. – 192 с.
13. *Ничик В. М.* Петро Могила в духовній історії України / В. М. Ничик – К., 1997. – 280 с.
14. *Огієнко І.* (Митрополит Іларіон). Історія українського друкарства / Упорядник, автор передмови Микола Тимошик / Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) / Київ, 2007. – 15. Святий Димитрій (Туптало), митрополит Ростовський та його доба // Науковий збірник, присвячений 300-річчю з дня упокоєння святого Димитрія (Туптала), митрополита Ростовського. – К.: Видавництво «Архангельський глас», 2009. – 288 с.
16. *Соболь В.* Пам'ятна книга Дмитра Туптала / Валентина Соболь. – Варшава: Uniwersytet Warszawskiej, 2004.
17. *Соболь В.* Щоденники Дмитра Туптала та Йоасафа Горленка у контексті європейської традиції / Валентина Соболь // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура. Збірник наукових праць на пошану пам'яті професора Валерії Михайлівни Нічик. – К.: Критика, 2005. – С. 521–531.
18. *Тимошик М.* Феномен українського чернецтва і філософія релігійності в інтерпретації Івана Огієнка (митрополита Іларіона) / Микола Тимошик // Іван Огієнко (Митрополит Іларіон). Українське монашество. – Київ, «Наша культура і наука», 2002. – С. 10–44.
19. *Федотова М. А.* Эпистолярное наследие Димитрия Ростовского. Исследование и тексты. – М.: Издательство «Индрик», 2005. – 380 с.
20. *Федотова М.* Письма и послания Димитрия Ростовского и эпистолярный жанр конца XVII – начала XVIII в. / Марина Федотова // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура. Збірник наукових праць на пошану пам'яті професора Валерії Михайлівни Нічик. – Критика, 2005. – С. 510–520.
21. *Фиалко Антоний,* архиепископ Хмельницкий и Шепетовский. Святитель Димитрий Ростовский и его пастырство / Антоний (Фиалко). – К.: Информ.-изд. Центр Укр. Правосл. Церкви, 1999. – 200 с.
22. Филевские чтения. – Вып. IX: Святой Димитрий, митрополит Ростовский. Исследования и материалы. – М., 1994. – 228 с.
23. *Яковенко Н.* Паралельний світ / Наталя Яковенко. – К.: Критика, 2002. – 416 с.